

Robert Devetak*

Goriško slovensko šolstvo na prehodu iz Avstro-Ogrske v Italijo¹

Slovenian Education in the Gorizia Region During the Transition from Austria-Hungary to Italy²

Izvleček

Članek obravnava razvoj in izzive slovenskega šolskega sistema na Goriškem ob prehodu iz avstro-ogrskega v italijanski državni okvir. Deželo je zaznamovala narodnostna heterogenost, saj so na območju sobivale slovenska, furlanska, italijanska in nemška skupnost. Pestra narodnostna podoba je v obdobju, ki ga je zaznamoval nacionalizem, sprožala vse več konfliktov med skupnostmi, predvsem med slovensko na eni in italijansko ter nemško na drugi strani. Narodnostni boji so posebej vplivali tudi na šolski sistem, saj je predstavljal pomemben element pri kreipitvi narodne zavesti in jezika ali raznarodovanju med mlado generacijo. Slovenski skupnosti je ponekod, predvsem pa na večnarodnostnih območjih, kamor je spadalo tudi središče dežele Gorica, uspelo le s težavo vzpostaviti lastno šolsko mrežo. Slovenska prizadevanja in aktivnosti je presekala prva svetovna vojna in kasnejša italijanska vojaška okupacija ter priključitev območja Kraljevini Italiji. Prispevek na podlagi relevantne literature ter časopisja predstavlja glavne značilnosti slovenskega

Abstract

The article discusses the development and challenges of the Slovenian school system in the Gorizia region during the transition from the Austro-Hungarian to the Italian state. The region was marked by ethnic heterogeneity, with Slovenian, Friulian, Italian and German communities coexisting in the area. In a period marked by nationalism, this ethnic diversity triggered an increasing number of conflicts between communities, particularly between the Slovenian community and the Italian and German communities. Nationalist struggles were particularly evident in the school system, as it played a key role in fostering national consciousness and language in the younger generation, as well as their denationalization. In some places, but especially in multi-ethnic areas, including the regional centre, Gorizia, the Slovenian community struggled to establish its own school network. The paper outlines the main features of Slovenian primary education immediately before, during and after World War I, focusing on Gorizia. The town established

* Dr. Robert Devetak, znanstveni sodelavec, Inštitut za narodnostna vprašanja; docent, Fakulteta za humanistične študije Univerze v Novi Gorici, e-pošta: robert.devetak@inv.si / robert.devetak@ung.si

1 Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa P5-0409, z naslovom *Razsežnosti slovenstva med lokalnim in globalnim v začetku tretjega tisočletja*, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

2 This article was written as part of the research programme P5-0409 entitled *Slovenhood Dimensions between Local and Global at the Beginning of the Third Millennium*, which was funded by the Slovenian Research and Innovation Agency.

osnovnega šolstva neposredno pred in med prvo svetovno vojno ter po njej s poudarkom na razmerah v Gorici. Mesto se je v začetku 20. stoletja vzpostavilo kot eno osrednjih slovenskih izobraževalnih središč, a sta najprej prva svetovna vojna in uničenje, ki je bilo posledica bojev na soški fronti, ter kasneje prehod območja pod italijansko oblast zavrli in do konca 20. let 20. stoletja ukinili slovenščino v primorskih šolskih klopeh.

itself as one of the main Slovenian educational centres in the early 20th century. However, World War I and the destruction resulting from the fighting on the Isonzo Front, and later the transition of the area to Italian rule, inhibited the teaching of Slovenian in the Primorska region, resulting in its abolishment by the end of the 1920s.

Ključne besede: Goriška in Gradiška, Gorica, razvoj šolstva med 1869 in prvo svetovno vojno, prva svetovna vojna, nacionalizem, italijanska vojaška okupacija

Keywords: The County of Gorizia and Gradisca, Gorizia, the development of the education system between 1869 and World War I, World War I, nationalism, Italian military occupation

Uvod

Območje Goriške oz. severne Primorske so v 20. stoletju zaznamovale številne spremembe meja in državnih političnih ter ideoloških sistemov. Posebej sta na družbene prelome vplivali obe svetovni vojni, katerih daljnosežne posledice so radikalno predrugale vsakdan goriškega prebivalstva. Te spremembe so radikalno vplivale tudi na razvoj šolstva, ki je bilo v fokusu tako različnih političnih sistemov kot narodnostnih skupnosti in drugih družbenih deležnikov. Če se osredotočimo na obdobje Avstro-Ogrske, lahko izpostavimo vzpostavljanje modernega šolskega sistema v maternem jeziku, ki se je pospešeno razvijalo od konca 60. let 19. stoletja dalje, hiter dvig pismenosti in napredek na poljih kulture, gospodarstva ter narodne zavesti. Ta vzpon je ponekod potekal asimetrično, k čemur so pripomogli predvsem narodnostni konflikti, ki so zaznamovali avstro-ogrski prostor od sredine 19. stoletja naprej.³

Slovenska skupnost je imela težave z vzpostavljanjem svoje šolske mreže predvsem na narodnostnih mejah in v večnarodnostnih urbanih okoljih, kjer je bila lokalna oblast v rokah nemške ali italijanske skupnosti.⁴ V narodnostno

3 Glej: Pieter M. Judson, *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge (Mass.); London (England): Harvard University Press, 2006; Nancy M. Wingfield (ur.), *Creating the Other: Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe*, New York; Oxford: Berghahn Books, 2004.

4 O splošnih razmerah na Slovenskem v obdobju Avstro-Ogrske glej: Peter Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*, Ljubljana: Modrijan, 2006, str. 81–161.

mešanih okoljih je pomen šolskega sistema presegal izobraževalno funkcijo. Poleg doma je šola predstavljala eno glavnih okolij, kjer se je vzpostavljala narodna identiteta. V Avstro-Ogrski je vzpostavitev maternega jezika v izobraževalnem sistemu, administraciji in v javnem življenju igrala ključno vlogo pri formiranju pripadnosti pri različnih narodnostnih skupnostih.⁵ V šolah so otroci utrdili znanje maternega jezika in spoznali kulturne značilnosti svoje narodne skupnosti. Narodni aktivisti so v šolskem sistemu prepoznali glavno področje, na katerem bi lahko delovali in vzpostavili svoje zahteve. Šole so omogočale podlago za indoktrinacijo novih generacij, ki bi se zavezale narodni identifikaciji.⁶ Na večnarodnostnih območjih so predvsem občinske in deželne oblasti, ki so bile v rokah nemške ali italijanske narodne elite, na področju šolstva pogosto vodile zelo restriktivno politiko do slovenske skupnosti ter velikokrat niso dovolile gradnje slovenskih šol ali vključitve slovenskega jezika v že obstoječe šole. Na ta način so po eni strani želele utrditi svoj položaj, na drugi pa zmanjšati pomen slovenskega jezika ter skupnosti v teh okoljih.⁷ To je bilo značilno tudi za Goriško in Gradiško, kjer je bila slovenska skupnost na prehodu iz 19. v 20. stoletje v vzponu, napredek pa je zajel tudi razvoj šolstva. Optimizem sta podrli prva svetovna vojna in njene posledice, ko je območje prešlo pod Kraljevino Italijo, s čimer je ideologizacija šolstva postala izrazitejša, izobraževalni sistem pa je postal eden od osrednjih elementov nasilne italijanizacije.⁸

Članek skozi poročanje političnega in strokovnega, predvsem pedagoškega časopisnega gradiva analizira glavne elemente goriškega slovenskega osnovnega šolstva v procesu prehoda med Avstro-Ogrsko in Italijo. Poudarek je namenjen predstavitvi razvoja šolskega sistema v Gorici, ki je postala v začetku 20. stoletja eno od pomembnejših slovenskih izobraževalnih središč. Sledi opis razmer v času prve svetovne vojne, ki so bile zaznamovane z begunstvom, uničenjem šolske infrastrukture in počasno obnovo. Zaključno poglavje predstavlja izzive in težave slovenske šole v času italijanske vojaške okupacije med letoma 1918 in 1920.

5 Miroslav Hroch, *The Slavic World, Handbook of language & ethnic identity. Vol. 1, Disciplinary & regional perspectives* (ur. Joshua A. Fishman, Ofelia García), Oxford [etc.]: Oxford University Press, 2010, str. 282; Fran Zwitter, *Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji*, Ljubljana: Slovenska matica, 1962, str. 164–166.

6 Pieter M. Judson, *The Habsburg Empire: A New History*, Cambridge (MA); London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2016, str. 302.

7 Judson, »Not Another Square Foot!« German Liberalism and the Rhetoric of National Ownership in Nineteenth-Century Austria, *Austrian History Yearbook*, 26, 1995, str. 83–97.

8 Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*, Ljubljana: Nova revija, 2000, str. 53–56.

Goriška in Gradiška

Goriška in Gradiška je bila pred prvo svetovno vojno ena od 18 enot, ki so sestavljale cislajtanski del Avstro-Ogrske. Vključena je bila v upravopolitično enoto Avstrijsko primorje, katerega sedež je bil Trst.⁹ Dežela je bila v državnem kontekstu med manjšimi, a geografsko zelo razgibana, saj se je od juga proti severu raztezala od Jadranskega morja do vzhodnoalpskih vrhov. Poleg geografske je območje definirala tudi narodnostna pestrost. Leta 1910 je v deželi živelo okoli 260.000 oseb, ki so se večinoma prištevale k slovenski, furlanski, italijanski, nemški in judovski skupnosti.¹⁰ Narodnostna heterogenost je v desetletjih pred prvo svetovno vojno sprožala v deželi vse ostrejške konflikte. Predvsem italijanska in deloma nemška skupnost sta imeli v deželi prevladujoč položaj v politiki, upravi, šolstvu ter gospodarstvu in sta pomembno oblikovali družbeno podobo dežele, ne glede na njeno narodnostno strukturo, kar je sprožalo odpor pri slovenski večini. Posledično so na prehodu iz 19. v 20. stoletje narodnostni odnosi in konflikti močno zaznamovali dnevno dogajanje, predvsem med slovensko in italijansko skupnostjo.¹¹

Dežela je imela v veliki meri jasno določeno jezikovno mejo med slovensko na eni in furlansko ter italijansko skupnostjo na drugi strani, v Gorici pa so vse tri narodne skupine skupaj z nemško sobivale.¹² Z vidika širšega, habsburškega prostora je šlo za manjše središče, ki je imelo leta 1910 le okoli 30.000 prebivalcev. Mesto je predstavljalo center vseh deželnih narodnih skupnosti. Tukaj so delovale njihove osrednje upravne, ekonomske, politične, izobraževalne in kulturne ustanove.¹³ Mestna oblast je bila v celotnem avstro-ogrskem obdobju v rokah italijanske skupnosti, ki se je aktivno borila proti vzpostavljanju in razvoju slovenskih javnih institucij ter gospodarstva. Slovenski narodni eliti je kljub tem oviram uspelo na začetku 20. stoletja doseči številne spremembe, ki so se odražale v hitrem prodoru slovenske skupnosti, institucij, gospodarskih subjektov in društev v središče mesta, a ji kljub tem uspehom ni uspelo doseči, da bi se v mestu vzpostavil slovenski javni osnovnošolski sistem.

9 O upravno-političnih razmerah in teritorialnih vidikih Goriške in Gradiške glej: Branko Marušič, *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem: 1848–1899*, Nova Gorica: Goriški muzej, 2005, str. 29–37.

10 Prav tam, str. 45. Leta 1910 je, glede na popis prebivalstva, ki je zbiral podatke o občealnem jeziku, živelo v deželi 62 odstotkov slovensko, 36 odstotkov italijansko in 2 odstotka nemško govorečega prebivalstva.

11 Branko Marušič, *Sosed o sosedu: prispevki k zgodovini slovensko-italijanskega sožitja*, Trst: ZTT, 2012, str. 9–42; Robert Devetak, *Razvoj slovenske prisotnosti v goriškem javnem prostoru pred prvo svetovno vojno*, *Zgodovinski časopis: glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije*, 77, 2023, št. 3/4, str. 380–404.

12 Marušič 2005, str. 41–47.

13 Glej: Lucia Pillon (ur.), *Ottocento Goriziano (1815–1915): Una città che si trasforma*, Gorizia: Editrice Goriziana, 1991.

*Središče Gorice pred prvo svetovno vojno
(Zbirka razglednic Goriške knjižnice Franceta Bevka).*

Kratek pregled razvoja osnovnošolske mreže v deželi do prve svetovne vojne

Osnovnošolski sistem na Goriškem in Gradiškem je doživel v drugi polovici 19. stoletja silovit vzpon, tako v smislu širitve šolske mreže, vključenosti otrok, števila učiteljstva in splošne kakovosti pouka.¹⁴ Na modernizacijo izobraževalnega sistema je vplival predvsem šolski zakon iz leta 1869, ki je omogočil, da je šolska obveza zajela celoten prostor, izboljšala sta se tudi usposobljenost in ekonomski položaj učiteljev, ki je bil pred tem predvsem na podeželju precej slab. Pouk je s tem postal kvalitetnejši, poleg tega sta se povečala število šol in delež vključenih otrok. Šolska obveznost se je dvignila s šest na osem let, povečal se je

¹⁴ O razvoju šolstva na Goriškem in Gradiškem glej: Drago Pahor, Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja, *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969* (ur. Vlado Schmidt, Vasilij Melik, France Ostanek), Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970, str. 235–308; Chiara Lesizza Budin, L'istruzione popolare a Gorizia dal 1875 al 1890 attraverso gli atti del Consiglio Scolastico Urbano, *Ottocento Goriziano (1815–1915). Una città che si trasforma* (ur. Lucia Pillon), Gorizia: Editrice Goriziana, 1991, str. 65–93; Mario Brancati, *L'organizzazione scolastica nella Contea principesca di Gorizia e Gradisca dal 1615 al 1915*, Mariano del Friuli (GO): Edizioni della Laguna; Gorizia: Associazione culturale »Mo. Rodolfo Lipizer«, 2004.

tudi nabor šolskih predmetov.¹⁵ Goriška in Gradiška se je v začetnem obdobju soočala s pomanjkanjem finančnih sredstev in je zato implementacija zakonodaje potekala z zamikom in prilagoditvami.¹⁶

Kljub temu so bile spremembe in napredek hitro vidni. Šolska mreža se je pričela pospešeno širiti. Če kot primer vzamemo območje sodnega okraja Kanal, je razvidno, da sta leta 1869 tam delovali le dve šoli, leta 1885 deset, petnajst let kasneje pa že 20 šol.¹⁷ Če vzamemo v ozir območje dežele, kjer je bila skoncentrirana slovenska poselitev, je leta 1881 tam delovalo 135 osnovnih šol, leta 1911 pa že 224.¹⁸ Vzporedno z ustanavljanjem novih šol se je hitro povečeval tudi obisk šole. V šolskem letu 1877/78 je znašal dobrih 60 %, leta 1891 že 87 %, leta 1904 pa 94 %.¹⁹ Prisotnost šol je vplivala na hitro zmanjšanje nepismenosti in dvig standarda, predvsem na podeželju. Leta 1880 je znašal delež pismenih v deželi okoli 29 odstotkov,²⁰ v naslednjih treh desetletjih pa se je povišal na 85 odstotkov.²¹ Šole je poleg vpliva na pismenost treba povezati tudi z neposrednim delom, vplivom na gospodarski razvoj in vpeljavo novih kmetijskih obdelovalnih tehnik na podeželju. Pedagoško osebje je med otroke in odrasle širilo specializirano literaturo in jih poučevalo o novostih na področju kmetijstva, na šolskih vrtovih in v drevesnicah pa je vodilo praktični pouk o kmetijskih tehnikah in metodah dela s sadjem ter trtami.²²

Kot je bilo izpostavljeno v uvodu, se je tudi slovenska skupnost na Goriškem soočala z izzivi, na katere je vplivala večnarodnostna sestava dežele. Največje težave so se pojavile v Gorici, ki se je na prehodu iz 19. v 20. stoletje vzpostavila kot osrednje izobraževalno središče slovenske deželne skupnosti, a je tam proces širjenja slovenskih šolskih ustanov onemogočala italijanska mestna oblast. Kljub številni slovenski skupnosti v mestu, ki se je v 19. in na začetku 20. stoletja ves čas povečevala, ta ni imela zagotovljenih narodnostnih in jezikovnih pravic, ki so ji po zakonu pripadale.²³ To se je izražalo tako v javni upravi in sodstvu kot tudi v šolstvu. Celotno obdobje Avstro-Ogrske je bila mestna oblast trdno v rokah italijanske skupnosti, ki je bila slovenski skupnosti izrazito nenaklonjena in se je

15 Vlado Schmidt, Osnovna šola in osnovnošolska zakonodaja pred sto leti, *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969* (ur. Vlado Schmidt, Vasilij Melik, France Ostanek), Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970, str. 9–29.

16 Prav tam, str. 15–16.

17 Robert Devetak, Razvoj osnovnega šolstva in vplivi delovanja učiteljev na gospodarski razvoj sodnega okraja Kanal v obdobju Avstro-Ogrske, *Goriški letnik; zbornik Goriškega muzeja*, 41, 2017, str. 202–204.

18 Pahor 1970, str. 292–293.

19 Prav tam, str. 306–307.

20 Marušič 2005, str. 131.

21 Milena Černe, Osnovna šola na severnem Primorskem in osnovnošolska dokumentacija v času Italije 1918–1943, *Arhivi: glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, 46, 2023, št. 2, str. 246.

22 Devetak 2017, str. 208–212.

23 Marušič 2005, str. 46. Glede na občevalni jezik se je v Gorici med letoma 1880 in 1910 delež slovenskega prebivalstva povečal s 17,83 odstotka na 36,84 odstotka.

z vsemi močmi borila, da bi onemogočila spremembe na jezikovnem področju v goriškem javnem življenju. S povečevanjem slovenske prisotnosti v mestu, ki se je izražalo tudi z vse močnejšim gospodarskim položajem in vlogo, so se začele razmere spreminjati.²⁴ Ne glede na napredek, do katerega je prišlo v desetletjih pred prvo svetovno vojno, si slovenska skupnost v središču mesta ni mogla zagotoviti državne osnovne šole s slovenskim jezikom. V javnih osnovnih šolah je za učni jezik veljala izključno italijanščina.²⁵ Številni pozivi slovenskih političnih predstavnikov, peticije, shodi in druge oblike so naleteli na gluha ušesa pri občinski oblasti. Konkretnim spremembam niso botrovali niti pritiski s strani državnih oblasti. Goriška mestna oblast je šele po dolgotrajnih pozivih leta 1895 odobrila ustanovitev slovenske osnovne šole na mestnem obrobju v Podturnu. Slovenska skupnost z rešitvijo ni bila zadovoljna, ker je šola delovala v nekdanji vojašnici, ki je bila neprimerna za izobraževanje. To je vplivalo na šolski vpis; leta 1903 je šolo obiskovalo le 17, leta 1911 pa 22 otrok.²⁶ Avgusta Šantel mlajša, ki se je tam leta 1896 zaposlila kot učiteljica, je kot pomemben razlog za tako majhno število vpisanih otrok izpostavila še umeščenost šole na območju, kjer je živela predvsem furlanska in italijanska mestna skupnost, ter oddaljenost od slovenskega dela mesta.²⁷

Slovenska šolska mreža v mestu je tako temeljila na zasebnih slovenskih pobudah, predvsem v okviru političnega društva Sloge in narodnoobrambnih organizacij Šolski dom ter Družbe sv. Cirila in Metoda.²⁸ V Gorici je Sloga januarja 1883 sklenila ustanoviti prvi zasebni slovenski otroški vrtec, ki je odprl vrata še isto leto. Do konca 19. stoletja ji je uspelo z intenzivnim delom in podporo širše slovenske skupnosti ustanoviti še dva nova vrtca in dve osnovni šoli. V šolskem letu 1894/95 je slednji obiskovalo skupno 363 otrok, v treh vrtcih pa je bilo več kot 120 otrok.²⁹ Vzporedno je potekalo intenzivno prizadevanje, da bi starši svoje otroke vpisali v nove slovenske izobraževalne zavode, ne v obstoječe mestne institucije, ki so delovale v italijanskem ali nemškem jeziku. Vpis slovenskih otrok v slovenske zavode se je štel za domoljubno dejanje in dolžnost. Prepričevalne metode je mogoče zaslediti tudi v takratnem časopisju: »*Slovenski stariši! Vsi brez izjeme, vpišite svoje otroke v slovenske šole. Ne dajte se pregovoriti od nikogar, da bi jih odpisali v laške šole. Dokažite, da ste zavedni Slovenci. Ne izpostavite se v zasmeš nasprotnikom, ki se Vam bodo v pest smejali, ko Vas speljejo na led. Ne bojte se nikogar, tudi gonjačev v stražarski opravi ne, ki Vam bodo pretili s kaznimi,*

²⁴ Devetak 2023, str. 386–395.

²⁵ Pahor 1970, str. 265.

²⁶ Prav tam, str. 266.

²⁷ Avgusta Šantel mlajša, Domotožje po sončnem podnebj, *Življenje v lepi sobi* (ur. Janez Kajzer), Ljubljana: Nova revija, 2006 str. 110–111.

²⁸ Andrej Vovko, *Mal položi dar ---: portret slovenske narodnoobrambne šolske organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda: 1885–1918*, Ljubljana: Slovenska matica, 1994.

²⁹ Andrej Gabršček, *Goriški Slovenci: narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice: Knj. 1: Od leta 1830 do 1900*, Ljubljana: Merkur, 1932, str. 384.

ako ne daste otrok v laško šolo. Pokažite vrata ljudem, ki bodo lazili s polo papirja in svinčnikom v roki po vaših hišah speljavat Vaših otrok v laške šole. Zavedni Slovenci, poučujte morebitne nezavedne, da ni jeden otrok slovenski ne prestopi praga laške šole. Bodite ponosni, da ste Slovenci, skrbite, de bodo tudi Vaši otroci zavedni Slovenci!«³⁰

Nadgradnja prizadevanj je bila ustanovitev Šolskega doma, ki je leta 1897 prevzel Slogine zavode. Do prve svetovne vojne je organizacija v Gorici ustanovila in podpirala štiri izobraževalne institucije. V njih so delovali vrtci, osnovne šole, pripravljalnice, obrtne šole in celo javno moško učiteljišče, ki so ga leta 1909 preselili iz Kopra v Gorico. V šolskem letu 1914/15 je osnovne šole Šolskega doma obiskovalo 866, vrtce 134, pripravljalnici 153, obrtne šole pa 149 učencev.³¹ Vzporedno se je za krepitev razvoja slovenskega šolstva zavzemala še Družba sv. Cirila in Metoda. Ustanovljena je bila leta 1884 v Ljubljani z osrednjim namenom, da bi podprla prizadevanja proti vse intenzivnejši germanizaciji in italijanizaciji obmejnih prostorov. Z ustanavljanjem zasebnih vrtcev in šol na narodnostno najbolj ogroženih območjih slovenskega ozemlja je poskušala popraviti krivice uradne šolske politike, ki ponekod kljub zadostnemu številu slovenskega prebivalstva ni predvidela šol v slovenskem jeziku. Delovanje organizacije je temeljilo na podružnicah. Na Goriškem so prvo podružnico ustanovili 29. marca 1886,³² neposredno pred prvo svetovno vojno pa je število izpostav naraslo na 51 s skupno 2898 člani in članicami.³³ Obsežno organizacijsko in člansko zaledje je Družbi sv. Cirila in Metoda omogočilo, da je na Goriškem med letoma 1888 in 1914 ustanovila vrtce v Pevmi (1888), Ločniku (1892), Krminu (1909) in na Blanči v Gorici (1911). Organizacija je poleg teh vzdrževala še občinska vrtca v Podgori, ustanovljena leta 1887 in 1896, pod okrilje družbe pa sta spadali tudi mešani dvorazredni šoli v Krminu (1909) in na Blanči v Gorici (1911).³⁴ V zadnjem šolskem letu pred začetkom prve svetovne vojne je krminsko osnovno šolo obiskovalo 94 otrok, goriško pa 95.³⁵

Do leta 1914 je uspelo slovenski skupnosti v mestu večinoma z lastnim delom in angažmajem doseči, da je Gorica postala eno od osrednjih slovenskih izobraževalnih središč. Poleg vrtcev in osnovnih šol so v mestu delovali še slovensko moško in žensko učiteljišče ter ženska obrtna šola, posebnost je bila prva slovenska javna klasična gimnazija, ki je pričela delovati leta 1913.³⁶ Neznani dopisnik se je leta 1919 spominjal uspehov: »Ker država ni hotela, so si iz lastnih sredstev zgradili v Gorici lastna šolska poslopja, kakor Šolski Dom, Gregorčičev Dom, Mali

30 *Primorski list: poučljiv list za slovensko ljudstvo na Primorskem*, 1896, št. 26, str. 123.

31 Vovko 1994, str. 26.

32 Andrej Vovko, Stare podružnice »Družbe sv. Cirila in Metoda« na Goriškem v letih 1885–1918, *Goriški letnik; zbornik Goriškega muzeja*, 6, 1979, str. 77.

33 Vovko 1994, str. 159.

34 Vovko 1979, str. 68–69.

35 Pahor 1970, str. 283.

36 Branko Marušič, Andrej Ipavec (1880–1924): ob stoletnici prve popolne slovenske državne gimnazije, *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici*, 9, 2012, str. 17–29.

Dom, Novi Dom in Ciril-Metodovo šolo. Otvorili so v teh moderno zgrajenih prostorih svoje zasebne učne zavode, ki jim je šele po hudih bojih avstrijska vlada pripoznala pravico javnosti. V zadnjih letih je vlada premestila tudi moško učiteljske iz Kopra v Gorico in otvorila humanistično gimnazijo. V kompenzacijo pa je Italijanom otvorila realno gimnazijo. V vse te šole, t. j. v ljudske šole v Šolskem in Gregorčičevem Domu, v Ciril-Metodovo šolo na Blančah, na učiteljske moško in žensko, na gimnazijo in realko ter obrtne šole je pohajalo na tisoče slovenskih učencev in učenk.«³⁷ Ustanovitev gimnazije je predstavljala simbolni vrh večdesetletnih prizadevanj slovenske skupnosti na področju izobraževanja, ki ga je že leto po ustanovitvi zavoda presegal začetek prve svetovne vojne.

Prva svetovna vojna

Prva svetovna vojna je že na začetku zavrla razvoj in delovanje slovenskih izobraževalnih institucij. Čeprav je bila Goriška in Gradiška ob začetku vojne daleč od spopadov, je bil vpliv na šolski sistem takojšen. Številni učitelji so bili vpoklicani, šole pa so morale svoje izobraževalne programe prilagoditi novim razmeram. Zmanjšanja kadra velikokrat ni bilo možno nadomestiti, kar je posledično vplivalo na kakovost pouka. Številni učitelji so na bojiščih po Evropi izgubili življenje ali padli v ujetništvo. Časopisje je bilo polno tovrstnih obvestil: »Josip Ivančič, učitelj v Poljubinju, se je nahajal meseca septembra 1914 kot vojak v przemyselski bolnišnici, in od tedaj ni sluha ne duha več o njem. Vsa tozadevna pozvedovanja so ostala brezuspešna.«³⁸ Na pouk in šolske razmere je vplival tudi odhod drugih odraslih na fronto, zaradi česar je na pedagoške delavce in delavke padla tudi skrb za otroke, ki so se znašli brez ustreznega varstva oz. nadzora: »Gospodom učiteljem ljudskih šol poknežene grofovine Goriško Gradišanske. Vaša dobrodelna misija ne preneha s pričetkom šolskih počitnic, kajti, Vaši skrbi izročena šolska mladina Vas često potrebuje tudi takrat, ko so zaprta šolska vrata. Zlasti sedaj, ko je toliko ubogih učencev, prepuščenih svoji usodi, ker je odpoklicano tako veliko število očetov in varuhov pod orožje, se je pojavila velika potreba, po skrbnem nadzorstvu od strani učitelja, ki mu je gotovo na tem ležeče, da seme dobre vzgoje ne izumre vsled zapuščenosti in slabega zgleda. Delujmo vsi, osobito pa naj delujejo učitelji na to, da po možnosti nadomestimo družinske očete, ki jih je presvitli cesar poklical, da branijo svete pravice monarhije.«³⁹

Vojna se je pričela ravno sredi osrednjih kmetijskih del, zaradi česar je primanjkovalo delovne sile, predvsem na podeželju. Državne oblasti so zaradi tega tudi dijakom in učencem višjih letnikov osnovnih šol omogočile, da so ostali

³⁷ Učiteljski tovariš: glasilo avstrijskega jugoslovanskega učiteljstva, 1919, št. 4, str. 2.

³⁸ Učiteljski tovariš, 1915, št. 8, str. 4.

³⁹ Soča: organ slovenskega političnega društva goriškega za brambo narodnih pravic, 1914, št. 58, str. 10.

doma in pomagali pri delu. Zaradi tega se je pouk ponekod začel z večednevno ali celo večtedensko zamudo.⁴⁰ V novih, vojnih razmerah so šole hitro prilagodile kurikulum. Pouk je bil prepleten z branjem, petjem in učenjem o domoljubnih dogodkih, cesarski družini ter vojski. Šole so pripravile predavanja na temo prehrane v času vojne in poučevale učence, kako ravnati v primeru redukcij in pomanjkanja.⁴¹ Učitelji in učiteljice so morali v sredini januarja 1915 po vseh šolah otrokom prebrati letake z nasveti o varčevanju. »Treba si utesniti in omejiti živeti na najpotrebnejše, tako, da bomo pripravljeni za morebitne neugodnejše čase in da moremo vstrajati do prihodnje žetve.«⁴² C.-kr. mestni šolski svet je na primer naročil vodstvu šestrazredne dekliške ljudske šole društva Šolski dom v Gorici, naj januarja 1915 pripravi predavanje *O varčnosti jestvin, ki nam jih hočejo sovražniki prikrajšati*.⁴³ Šolska mladina se je poleg tega angažirala za zbiranje in izdelavo predmetov, ki bi koristili vojakom na fronti (npr. hrano, oblačila, obutev, manjši uporabni predmeti). Ravnateljstvo slovenske državne gimnazije v Gorici je že 8. avgusta 1914 poslalo poziv dijakom, naj podprejo Rdeči križ z zbiranjem denarnih sredstev in predmetov.⁴⁴ Podobne pozive je pošiljalo časopisje: »Tudi šole pod vodstvom svojih učiteljic lahko sodelujejo pri tem. Saj se drugod vse ure, določene za ročna dela in telovadbo, izrabljajo izključno za izdelovanje gorkega zimskega perila za vojake.«⁴⁵ Pri dekletih vseh starosti so tako ure pri predmetu ročna dela v večini primerov namenjali delovanju za Rdeči križ, delo pa je bilo organizirano tako, da je vsak razred izdeloval drugačne predmete.⁴⁶ Ob tem so se šole aktivno povezale z lokalnimi upravnimi zastopstvi, društvi, zavodi, trgovci, obrtniki in posamezniki, ki so jim zagotavljali in nabavljali material za izdelavo predmetov.⁴⁷

Šolski pouk se je v tovrstnih razmerah nadaljeval vse do druge polovice maja 1915, ko je Italija napovedala vojno Avstro-Ogrski. Številne otroke so starši že pred napadom Italije vzeli iz šol in se umaknili iz Gorice in drugih obmejnih krajev. Ob italijanski vojni napovedi 23. maja se je hkrati zaključilo tudi šolsko leto.⁴⁸ Vzpostavitev fronte ob Soči in spopadi, ki so sledili, so povzročili množične odhode civilnega prebivalstva v begunstvo. Ob Soči se je med poletjem 1915 in jesenjo 1917 zvrstilo dvanajst ofenziv, katerih posledice so bile več sto tisoč človeških žrtev in

40 Marjana Kos, Kaj v vsakdanje življenje prinese vojna?, *Kuge, lakote in vojske – reši nas, o Gospod! Kranjska v prvem letu vélike vojne* (ur. Elizabeta Eržen Podlipnik et al.), Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2014, str. 37.

41 Robert Devetak, Prehrana in aprovizacija na Goriškem in Gradiškem ob začetku prve svetovne vojne, *Goriški letnik; zbornik Goriškega muzeja*, 39/40, 2016, str. 145.

42 *Edinost*, 1915, št. 15, str. 2.

43 PANG 404, Šestrazredna dekliška ljudska šola društva Šolski dom v Gorici, t. e. 1, a. e. 1, neoštevilčen dokument.

44 Soča, 1914, št. 57, str. 2.

45 *Novi čas*, 1914, št. 40, str. 3.

46 PANG 404, Šestrazredna dekliška ljudska šola društva Šolski dom v Gorici, t. e. 1.

47 Robert Devetak, Dobrodelna dejavnost Slovencev na Goriškem v prvem letu prve svetovne vojne, *Kronika: časopis za krajevno zgodovino*, 64, 2016, št. 1, str. 70–73.

48 *Novi čas*, 1915, št. 21, str. 2.

Slovenske deklice, gospodične in gospe na Grahovem ob Bači
pod nadzorstvom ge. Marice Perinove, pletejo zimsko spodnjo obleko
za naše vojake.

Učenke iz Grahovega ob Bači med pletenjem oblačil za vojake na fronti
(Tedenske slike, 1914, št. 13, str. 12).

uničena naselja ter infrastruktura.⁴⁹ Neimenovani dopisnik *Učiteljskega tovariša* je decembra 1915 poročal o uničenju v Gorici: »Gorico je ogenj italijanskega morilnega in uničevalnega orožja razdejal in požgal. Naše krasne šolske stavbe zgrajene z ogromnimi žrtvami iskrenega, vse zmagujočega domoljubja — Šolski dom — Gregorčičev dom in Mali dom — so razrušene. Padle so kot žrtve laških granat.«⁵⁰ Isti časopis je marca naslednje leto izpostavil, da se samo v goriškem okraju zaradi italijanske zasedbe, uničenja ali vojaške uporabe pouk ni izvajal na 53 osnovnih šolah, kar je predstavljalo dobro polovico vseh šol na tem območju.⁵¹ Kjer je civilno prebivalstvo lahko ostalo na domovih, se je šolski pouk izvajal v okrnjenem programu.⁵² To je veljalo tako na avstro-ogrski strani, a tudi v nekaterih predelih, ki jih je zasedla italijanska vojska.

Na območju Breginjskega kota, Kreda, Jevščka in zahodnih Brd so italijanske zasedbene oblasti v nasprotju z veljavnimi pravili vojnega prava vzpostavile posebno obliko izobraževalnega sistema za slovenske otroke kot pripravo na po-

49 Vincenc Rajšp (ur.), *Soška fronta 1915–1917: Kultura spominjanja*, Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut; Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010.

50 *Učiteljski tovariš*, 1915, št. 18, str. 5.

51 *Učiteljski tovariš*, 1916, št. 6, str. 5.

52 *Učiteljski tovariš*, 1915, št. 14, str. 3.

vojno vključitev slovenskega ozemlja in prebivalstva pod Italijo. Nad uvedbo italijanskega izobraževanja je bedel Generalni sekretariat za civilne zadeve (*Segretariato generale per gli Affari Civili*), katerega osrednji namen je bilo urejanje javnih upravnih zadev na zasedenem ozemlju. Izobraževanje otrok je potekalo v okviru vzgojevališč oz. zabavišč (*educatorio/ricreatorio*), kjer so večinoma italijanski vojaki ob pomoči slovenskih učiteljic poučevali nekatere osnovne šolske predmete – italijanski jezik, geografijo, zgodovino, matematiko itd. Kurikulum je bil prepreden z italijansko propagando in izvajanjem patriotičnih prireditev, kar je še dodatno sprožalo nezaupanje lokalnega prebivalstva. Oblasti so se na slednje odzvale z delitvijo daril, oblačil in toplih obrokov, s čimer so želele povečati vpis ter obisk.⁵³ Samo na območju severnega Posočja je bilo v času italijanske okupacije vzpostavljenih 16 vzgojevališč z 42 učitelji in 2219 otroki in deset vrtcev, kjer je za 1011 otrok skrbelo 19 vzgojiteljic.⁵⁴

Civilno prebivalstvo, ki je bilo prisiljeno zapustiti svoje domove, se je znašlo v begunstvu. Večini prizadetega prebivalstva se je uspelo umakniti v notranjost Avstro-Ogrske, okoli 10.000 do 12.000 oseb slovenske narodnosti pa je bilo zaradi italijanske zasedbe prisiljeno oditi v begunstvo na Apeninskem polotoku.⁵⁵ Premožnejše osebe in tiste, ki so imele sorodstvo v zaledju ali pa so si zagotovile redno službo, so začasni dom našle na Slovenskem (npr. v Ljubljani, Ajdovščini, Novem mestu, Celju, na Jesenicah, v Trstu). Večje in manjše skupine so bile nastanjene še na Dunaju, Češkem, Moravskem, v Spodnji Avstriji in na Ogrskem.⁵⁶ Ponekod so otroke vključili v lokalno šolsko mrežo.⁵⁷ Begunec Franc Konjc se je spominjal šole v vasi Lončice na Češkem: »Leta 1917 sem prvič prestopil šolski prag. Po dveh letih življenja v češkem okolju sem se tega jezika toliko naučil, da sem lahko dokaj dobro sledil pouku. Šolo sta obiskovala tudi moja sestra Pavla in brat Jožef. Odnos učiteljev, pa tudi vaščanov, je bil do nas beguncev pristrčen, le vaška otročad nas je včasih zmerjala.«⁵⁸ Številne družine, ki si same niso zmogle organizirati življenja v zaledju, so oblasti naselile v begunskih taboriščih. Slovensko prebivalstvo je bilo večinoma nastanjeno v Wagni, Brucku ob Litvu, Gmündu in Steinklammu.⁵⁹ Vsa taborišča so imela urejen sistem varstva in izobraževanja otrok.⁶⁰ V taborišču

53 Petra Svoljšak, »Namen je bil pač, otroke popolnoma preroditi v laškem duhu«: šolstvo pod italijansko okupacijo 1915–1917, *V zlatih črkah v zgodovini: razprave v spomin Olgi Janša-Zorn* (ur. Miha Preinfalk), Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2009, str. 251–264.

54 Petra Svoljšak, *Soča, sveta reka: italijanska zasedba slovenskega ozemlja (1915–1917)*, Ljubljana: Nova revija, 2003, str. 242.

55 Petra Svoljšak, *Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno*, Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1991.

56 Petra Svoljšak, Begunci med prvo svetovno vojno, *Izseljenec: življenjske zgodbe Slovencev po svetu* (ur. Marjan Drnovšek), Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2001, str. 125–126.

57 Petra Svoljšak, Slovensko begunsko šolstvo med prvo svetovno vojno, *Šolska kronika: zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje: glasilo Slovenskega šolskega muzeja*, 13, 2004, št. 2, str. 301.

58 Vili Prinčič, *Pregnani: prva svetovna vojna: pričevanja goriških beguncev*, Trst: Založba Devin, 1996, str. 134.

59 Svoljšak 2001, str. 126.

60 Svoljšak 2004, str. 301–302.

v Brucku, ki je veljalo za središče slovenskih beguncev z Goriškega, je v letu 1917 bivalo okoli 4200 oseb, med katerimi je bilo tudi okoli 850 šoloobveznih otrok.⁶¹ Otroci so se v tujem okolju soočili s pomanjkanjem slovenskega učnega gradiva, zaradi česar so organizirali tudi zbiralne akcije, pri katerih je pomagalo časopisje. Učiteljica Pavlina Podlogar je spomladi 1916 pozvala bralstvo časopisa Slovenec, da pomaga pri zbiranju starih šolskih učbenikov, zvezkov in pisal za šolajoče se otroke v Steinklammu.⁶²

Izkušnja oseb na italijanski strani je bila večinoma drugačna. Italijanske oblasti so begunsko prebivalstvo povečini namestile posamezno ali v manjših skupinah po celotnem Apeninskem polotoku.⁶³ Organiziranega pouka za begunske otroke ni bilo. Ponekod so se vključili v lokalne italijanske šole, iz virov pa je razvidno tudi, da se nekateri v času begunstva niso izobraževali.⁶⁴ Minka Šosteršič je kot otrok begunstvo preživela v kraju Nicosia na Siciliji. Čeprav je lokalna oblast izdala dovoljenje za njeno vključitev v šolo, je tamkajšnje ravnateljstvo ni sprejelo: »Oče je hotel, da bi jaz in brat Jožef hodila v šolo. Mestni župan je izdal dovoljenje, vendar sva v šoli ostala vsega skupaj dve uri. Ravnatelj naju je dobesedno nagnal, češ da otroci internirancev nimajo pravice do šolanja.«⁶⁵

Izzivi po preboju pri Kobaridu

Na Goriškem in Gradiškem je do ključnega preobrata prišlo v oktobru 1917, ko so skupne avstro-ogrske in nemške enote izvedle 12. soško ofenzivo in na več mestih prebile do tedaj večinoma statično frontno črto ob Soči. Čudež pri Kobaridu, kot je napad znan, je povzročil kolaps in umik italijanskih enot, novo bojišče pa se je v naslednjih mesecih vzpostavilo na reki Piavi v Venetu.⁶⁶ Kmalu po premiku fronte so se na domove pričeli vračati prvi begunci, ki so prišli v od dolgotrajnega bojevanja opustošeno okolje. Uničena ali zelo poškodovana so bila bivališča, gospodarski objekti, javna infrastruktura in obdelovalne površine.⁶⁷ Obenem je tako regijo kot celotno državo pestilo hudo splošno pomanjkanje, kar je še dodatno otežilo obnovo in organiziranje življenja v domačem okolju.⁶⁸

61 Vili Prinčič, *V Brucku taborišču --- 1915–1918: 2015: ob stoletnici dogajanja*, Trst: ZTT, 2015, str. 69–73.

62 *Slovenec: političen list za slovenski narod*, 1916, št. 37, str. 2.

63 Svoljšak 1991, str. 19–42.

64 Svoljšak 2004, str. 298.

65 Prinčič 1996, str. 271.

66 Mark Thompson, *The White War: Life and Death on the Italian Front, 1915–1919*, London: Faber and Faber, 2008, str. 294–327.

67 Petra Svoljšak, Obnavljanje Goriške, *Begunci: slovenski begunci s soške fronte: zbornik* (ur. Ines Beguš, Marko Klavara), Nova Gorica: Goriški muzej Kromberk, 2016, str. 98–99.

68 Petra Svoljšak, Gregor Antoličič, *Leta strahote: Slovenci in prva svetovna vojna*, Ljubljana: Cankarjeva založba, 2018, str. 336–364.

V takšnih razmerah se je počasi pričela tudi obnova šolske mreže, ki je delila podobno usodo kot druga infrastruktura. Najtežje razmere na tem področju so bile na območju Gorice, Posočja in na delu Krasa, saj so leta spopadov poleg drugega uničile tudi šolske stavbe. Ta usoda je doletela tudi opremo, dodatne težave pa je predstavljal še primanjkljaj pedagoškega kadra. Kot je že bilo omenjeno, so bili številni nekdanji učitelji vpoklicani v vojsko in so bili nameščeni v drugih delih države, marsikdo je bil ujet, ranjen ali je padel v bojih. Na drugi strani so bile mnoge učiteljice v begunstvu in so se šele postopoma vračale v domače kraje po prenehanju bojev na območju. Ob kadru je primanjkovalo tudi ustreznega učnega gradiva, dodatno oviro pa je predstavljala nezmožnost financiranja plač, saj je bila država ob koncu leta 1917 in 1918 v veliki meri že popolnoma izčrpana od dolgotrajne vojne in oblast ni bila sposobna zagotoviti dovolj sredstev za učinkovito obnovo šolskega sistema. Učiteljsko društvo za goriški okraj je po srečanju v Gorici junija 1918 podalo javno izjavo o slabih razmerah: »Nobeden noče priznati učiteljskega delovanja, še manj ga primerno plačati. Kako naj shaja sedaj učitelj s sedanjo plačo? 12 letni otrok zasluži toliko kot učitelj. Draginjskih doklad za leto 1917 še do danes ni; zdaj je zopet obljubljeno, da se iste vkratkem nakažejo učiteljsstvu, pa bržkone dobe gospodje, ki se igrajo z učiteljstvom, zopet kak pogrešek in stvar se bo zopet zavlekla, saj učitelj lahko shaja š 140 K in še manj na mesec. Ali je še mogoče, da bo učitelj z veseljem deloval v šoli, ko se mora loviti za postranskimi zaslužki, če hoče preživeti sebe in družino!«⁶⁹ Opozorila o težkih razmerah na Goriškem so prihajala neposredno od učiteljstva. Pedagoški delavci in delavke so se zaradi tega v številnih primerih morali sami znajti in improvizirati. Začasna učiteljica v Črničah Marija König je novembra 1917 v časopisu *Učiteljski tovariš* objavila prošnjo za donacijo šolskega gradiva. »Ko nam je sovražna granata razrušila šolsko poslopje, so izginile tudi šolske knjige. Prisiljeni smo, obrniti se na vsa šolska vodstva s prošnjo, da bi nam blagovolila podariti učne knjige, ki jih na ondodni šoli ne rabijo: Računica: Kraus-Habernal I., II., III. stopnja. Drugo, Tretje in Četrto berilo. Moja prva čitanka ali pa II., III. Čitanka (Schreiner-Hubad) I., II., III. Jezikovna vadnica (Schreiner-Bezjak). — Ako nam vsaka šola pošlje le eno knjigo, je že mnogo pomagano.«⁷⁰

Goriško učiteljstvo se je v želji, da bi doseglo večje uspehe pri svojih zahtevah do oblasti, organiziralo. V tem oziru je delovalo več učiteljskih društev: Učiteljsko društvo za goriški okraj, sežansko učiteljsko društvo in tolminsko učiteljsko društvo, ki so organizirala konference in srečanja, kjer so lahko skupno iskali rešitve ter oblikovali predloge in zahteve oblasti za reševanje problematike.⁷¹ 17. marca 1918 je imela posebna deputacija učiteljev iz goriškega okraja sprejem na sedežu Cesarsko-kraljevega namestništva v Trstu, kjer so oblasti predstavili težke socialne razmere in ovire. O stanju med učiteljstvom so izpostavili: »Bosonogi,

69 *Učiteljski tovariš*, 1918, št. 14, str. 4.

70 *Učiteljski tovariš*, 1917, št. 24, str. 6.

71 *Učiteljski tovariš*, 1918, št. 14, str. 4.

goloroki in gologlavi smo se vrnili, mnogi ne na službena mesta, ker je v njih zavladalo razdejanje, temveč na nove službene kraje po uradni dolžnosti. Naše družine se bodo sestradane vračale v razrušene domove brez pohištva, brez obleke, brez strokovnih stanovskih knjig, brez kuhinjske oprave in brez najpotrebnejših živil. Kje bomo stanovali, kje počivati po trudapolnem delu, kje, v čem, in kaj bomo kuhali, s čim se oblačili?»⁷² Svoje osrednje zahteve so zbrali v skupni spomenici in jo posredovali namestništvu. Ta je vsebovala deset točk, ki so obravnavale plače in finančno podporo, obnovo šolskih in bivalnih prostorov, aprovizacijo za družinske člane, oprostitev vojaške službe učiteljem, prisotnost predstavnikov izobraževanja v institucijah, ki bodo urejale obnovo dežele, omogočanje rednega delovanja učiteljskih organizacij ter preskrba z ucnim gradivom, predvsem za begunske otroke. Pod spomenico so bili podpisani trije predstavniki deželnega šolskega društva Franc Križman, Alojzij Urbančič in Anton Mužič, vsi učitelji.⁷³

Kljub zahtevam, prošnjam in drugim aktivnostim so se učitelji in učiteljice pogosto morali zanesti sami nase. V tem oziru je zelo poveden obsežen dopis z naslovom *Obnovitev goriške šole*, ki ga je maja 1918 objavil *Učiteljski tovariš*. Nepodpisani učitelj je bralstvu podrobno predstavil izzive, s katerimi se je soočal pri obnovitvi šolskega pouka v Kojskem. Podrobno je opisal tudi stanje šolskega poslopja, ki ga je prizadela vojna vihra: »Pogledal sem v šolsko poslopje, ki je ostalo vsaj v stavbnem pogledu nepoškodovano razen vrat in oken. Silen nered in nesnaga v šolskih sobah! Slame, papirja, človeškega blata, drva, brande, Cadornove cape, plinove šeme (Gasmaskes), raztrgane odeje, špitalski papirji, puške itd. razbite steklenice, vsega je bilo polno, le uporabnega ničesar.« Poleg tega je izpostavil še težave, ki jih je imelo domače prebivalstvo pri pošiljanju svojih otrok v šole, saj se je soočalo s hudim pomanjkanjem: »Naznanil [sem], da bo takoj naslednji dan šolsko vpisovanje, ter da pričnem z redno šolo. Debelo so me gledali poslušalci in zmajevali z glavami: ‚In šolske klopi in druga oprava?‘ Povedal sem jim še, da se moram le seznaniti s šolsko mladino, preskusiti njih zmožnosti in potem jo pričnem poučevati o lepem vedenju itd. Dvomili so in vprašali: ‚Kje so pa knjige, papir in druga učila?‘ Prosil sem jih, da naj le pošljejo otroke v šolo, in vse drugo se bo s časom popolnilo. Učila pa že imam in pokazal sem jim kos razbitega hlevskega katramiranega poda za šolsko tablo, kredo in svoj jezik. To bodo moja prva in najpotrebnejša učila! Ker pa so le prazni šolski razredi deci na razpolago, sem prosil, da bi starši posodili šoli do popolne ureditve nekaj stolov in Cadornovih klopi. Navzoče matere so zaupale trojici mojih izbornih učil, a poudarjale so, da otrok ne morejo pošiljati v šolo, ker se ne morejo učiti, ako jim tolče po trebuhu sv. Ana (lokalni izraz za lačen biti).«⁷⁴

Država je medtem tonila v vse večjo krizo, ki so jo poleg notranjepolitičnih in narodnostnih pretresov, vse hujšega pomanjkanja ter lakote poglobili

⁷² *Učiteljski tovariš*, 1918, št. 6, str. 2.

⁷³ Prav tam, str. 2.

⁷⁴ *Učiteljski tovariš*, 1918, št. 11, str. 2.

še vojaški porazi proti Italiji v Venetu leta 1918.⁷⁵ Glede na številne zapise, si je učiteljstvo spomladi in poleti 1918 prizadevalo izboljšati svoje gmotno stanje in splošne razmere v izobraževalnem sistemu, s čimer bi lahko olajšalo težave, ki so se nakazovale ob pričetku novega šolskega leta v jeseni. Da bi pospešili spremembe, je bila v sodelovanju med učiteljstvom in duhovščino ob koncu avgusta 1918 ustanovljena Vzajemna aprovizacijska zadruga v Gorici, katere osrednji namen je bila materialna in finančna podpora duhovščini in učiteljstvu ter njihovim družinam.⁷⁶ V Gorici si je slovenska skupnost aktivno prizadevala, da bi ji do jeseni 1918 uspelo znova vzpostaviti šolsko mrežo, ki pa se je morala ponekod prilagoditi posledicam uničenja infrastrukture in počasni obnovi. Slovenska gimnazija je tako začasne prostore dobila v osrednjem semenišču, realka pa v poslopju nemške gimnazije.⁷⁷ 1. oktobra 1918 je Cesarsko-kraljevo namestništvo v Trstu objavilo dopis o pričetku delovanja vseh osnovnih in srednjih šol s slovenskim, italijanskim in nemškim učnim jezikom v prvi polovici naslednjega meseca.⁷⁸ Šole so oktobra izvajale vpis otrok in se pripravljale na ponovno odprtje, a sta pričetek pouka ustavila razpad Avstro-Ogrske, do katerega je prišlo ob koncu oktobra 1918, in italijanska vojaška zasedba območja nekaj dni kasneje.⁷⁹

Slovensko šolstvo v času italijanske okupacije

Po kolapsu jugozahodne fronte in avstro-ogrskem podpisu premirja v kraju Villa Giusti pri Padovi 3. novembra 1918 je Italija v skladu z določili Londonskega sporazuma postopoma zasedla ozemlje nekdanjega Avstrijskega primorja ter dele Kranjske in Koroške, večina katerega je bila kasneje združena pod imenom Julijska krajina (*Venezia Giulia*).⁸⁰ Na območju se je vzpostavila vojaška uprava, ki jo je vodil vojaški guverner. Civilno oblast je ob zasedbi prevzel že omenjeni Generalni sekretariat za civilne zadeve, katerega del je bil tudi šolski urad. Vojaško upravo je najprej julija 1919 nadomestil Osrednji urad za nove pokrajine Kraljevine Italije (*Ufficio Centrale per le Nuove Provincie*), še isti mesec pa je nadzor nad civilnimi zadevami prevzel Generalni civilni komisariat v Trstu (*Commissariato generale civile per la Venezia Giulia*).⁸¹ Po načelih mednarodnega prava na zasedbenih ozemljih ne bi smelo priti do spreminjanja pravnega ali upravnega reda, a se italijanske oblasti tega niso držale, ampak so že od začetka pričele izvajati ukrepe, ki so šli v smeri čim hitrejše priključitve ozemlja in asimilacije slovenskega

⁷⁵ Thompson 2008, str. 342–362.

⁷⁶ *Učiteljski tovariš*, 1918, št. 18, str. 3.

⁷⁷ *Goriška straža*, 1918, št. 1, str. 4.

⁷⁸ *Goriška straža*, 1918, št. 4, str. 3.

⁷⁹ Pahor 1970, str. 316–317.

⁸⁰ Kacin Wohinz, Pirjevec 2000, str. 27–28.

⁸¹ Nevenka Troha, Uprava v Slovenskem primorju 1918–1954 (Pregled), *Arhivi: glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, 20, 1997, št. 1–2, str. 88.

*Stavba Šolskega doma v Gorici
(Zbirka razglednic Goriške knjižnice Franceta Bevka).*

prebivalstva. Šolstvo je bilo v tem oziru eden od pomembnejših vidikov, ki mu je nova oblast že od začetka posvečala poseben pomen. Ukrepi in politika so se zaradi posledic vojne in okupacije izvajali nesistematično in neusklajeno.⁸²

Ob zasedbi je vojaški guverner, general Carlo Pettiti di Roreto objavil razglas slovenski skupnosti, ki je obljubljal vse narodnostne pravice, tudi na področju šolstva: »Slovenci! Italija, velika država svobode, Vam da iste državljske pravice kakor vsem drugim svojim državljanom, Vam da šole v vašem jeziku, več kakor vam jih je dala Avstrija.«⁸³ Šlo je le za obljubo na papirju, ki se v praksi ni izvajala, saj so nove oblasti pričele slovenski skupnosti hitro omejevati in prepovedovati javno delovanje.⁸⁴ Predvsem v Trstu, a tudi ponekod drugod po Primorju je prihajalo do vse več nasilja nad slovensko in hrvaško skupnostjo.⁸⁵ Ravnanje, ki ni bilo v skladu z mednarodnimi konvencijami, je neposredno po zasedbi ozemlja zajelo tudi slovensko šolstvo. Časopisje je že v začetku novembra 1918 poročalo, da so

⁸² Matic Batič, Šole govorijo: Ideološka dimenzija italijanskih šolskih stavb na Goriškem (1918–1943), *Prispevki za novejšo zgodovino*, 63, 2023, št. 2, str. 130.

⁸³ *Učiteljski tovariš*, 1920. št. 1, str. 18.

⁸⁴ Pahor 1970, str. 313–314.

⁸⁵ Milica Kacin Wohinz, *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918–1921*, Maribor: Obzorja; Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1972, str. 99–116.

vojaške enote zasedle vsa šolska poslopja.⁸⁶ Ponekod so italijanski vojaški poveljniki samovoljno omejevali slovenski pouk in izvajali tudi nasilje.⁸⁷ Vzporedno je območje močno prizadela španska gripa, ki je v že sicer slabih socialnih razmerah povzročila smrt veliko ljudi.⁸⁸ Oblasti so za omejevanje širjenja bolezni kot enega izmed ukrepov odredile tudi začasno zaprtje šol.⁸⁹ Ponekod, predvsem pa v Gorici so te ukrepe izkoristile za popolno zaprtje slovenskih izobraževalnih institucij na celotni vertikali – od vrtcev do osnovnih in srednjih šol. Izjema je bila že omenjena osnovna šola v Podturnu, ki pa je delovala v neprimernih prostorih.⁹⁰ Zaradi tovrstnih dogodkov in ravnanja oblasti so slovenski politični predstavniki pričeli opozarjati na problematiko slovenskih šol in podajati zahteve za upoštevanje narodnostnih pravic. Februarja 1919 je bil objavljen članek v časopisu Goriška straža, ki je med drugim izpostavil: »Mi ne zahtevamo nemogočega. Šol ni mogoče ustanoviti v vsaki kleti in kjer ni na razpolago primerne poslopja, bode treba Žalibog še počakati. Kar pa zahtevamo je, da to čakanje ne bode predolgo trajalo. Pri prerojenju naših krajev, naj se misli pred vsem na sezidanje šol.«⁹¹ V začetku naslednjega šolskega leta, septembra 1919, so bili pozivi ostrejši, prihajali pa so tudi iz matičnega slovenskega prostora oz. Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS): »Zahtevamo od Italije, da nam vse do zadnjega vzpostavijo na šolskem polju, kar so nam uničili tekom okupacije, vse šole do zadnje; da nam na tem ozemlju vzpostavijo naš maksimum, ki smo ga imeli pod Avstrijo na šolskem polju in je trpel zaradi vojne: in da nam dajo našem ozemlju vse, kar bi morali po narodnih pravicah imeti in bi dobili, če bi to ozemlje ostalo ohranjeno nam in šolstvo pod našo upravo — a nam Avstrija tega ni dala le zaradi narodnega sovraštva.«⁹² Politični predstavniki, učiteljstvo in starši otrok so na oblasti naslavljali prošnje za spremembe: »Zastopniki društva 'Šolski Dom' in goriški člani društva 'Edinost' so storili vse mogoče korake, da bi zagotovili otvoritev ljudskih in srednjih šol v mestu. Posebna deputacija je bila dvakrat v Trstu in v Gorici, slovenski starši v Gorici so odposlali skupno s 'Šolskim domom' štirikrat prošnjo na pristojno mesto, ravnatelji naših prejšnjih šol so obširno in natančno poročali italijanski vladi o stanju našega šolstva v mestu, a do danes je ves trud zaman!«⁹³ Goriška mestna oblast je bila za vse zahteve in prošnje dolgo časa gluha in je šele na pritisk državnih oblasti iz Rima v šolskem letu 1920/21 odprla slovenske vzporednice v prvih dveh razredih na nekaterih osnovnih šolah.⁹⁴

86 Goriška straža, 1918, št. 8, str. 2.

87 Pahor 1970, str. 314–317.

88 Tanja Gomiršek, Španska gripa v Goriških brdih, *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 72, 2024, št. 2, str. 329–340.

89 Pahor 1970, str. 314.

90 Pahor 1970, str. 316–317.

91 *Goriški Slovenec*, 1919, št. 6, str. 1.

92 *Učiteljski tovariš*, 1919, št. 36, str. 5.

93 *Učiteljski tovariš*, 1920, št. 1, str. 18.

94 Pahor 1970, str. 317.

Poleg ukinitve slovenskega šolstva v Gorici je prišlo v želji po zmanjšanju slovenske moči in vloge v mestu do preselitve nekaterih zavodov na periferijo. Slovenska gimnazija je tako nove prostore dobila v Idriji, ki je pred prvo svetovno vojno spadala pod Kranjsko, slovensko učiteljišče pa je bilo preseljeno v Tolmin.⁹⁵ Slovenska skupnost je protestirala, a ni mogla preprečiti selitve. Neznani dopisnik je v časopisu *Goriška straža* izpostavil problematiko teh ukrepov: »Jezimo se, da so nam prenesli učiteljišče v Tolmin. Po pravici! Tolmin je trg v hribih, sedaj deloma še v razvalinah, in ni primeren za tako važno šolo. Ni šolskih prostorov, ni primernih stanovanj, ni učnih pripomočkov, ni knjižnic in tudi ozračje ni primerno za študenta. Kakšne učitelje dobimo iz te luknje? Gorica je naše naravno središče, v Gorico spadajo vse naše srednje šole.«⁹⁶

Slovenska skupnost je bila še dodatno kritična do uvajanja italijanščine v šole. Ta je postala del šolskega kurikuluma najprej na šolah, kjer se je pred vojno poučevala nemščina, a se je kmalu pričela uvajati tudi v slovenske šole.⁹⁷ Obenem so se na teh šolah začeli zaposlovati italijanski učitelji, velikokrat vojaki, ki niso imeli ustreznega znanja za poučevanje niti niso znali slovenskega jezika.⁹⁸ Za slovenske učitelje in učiteljice so medtem organizirali posebne tečaje italijanščine, ki so potekali v Firencah.⁹⁹ Oblast je bila do slovenskega učiteljstva nezaupljiva in je nad njim pogosto izvajala strog nadzor ali šikaniranje. Imela ga je za nezanesljivega, predvsem zaradi odpora in močno razvite narodne zavesti.¹⁰⁰ Nekateri učitelji so bili zaradi tega tudi premeščeni ali celo zaprti in konfinirani.¹⁰¹ Zaradi tovrstnega ravnanja so se številni pedagoški delavci in delavke izselili iz Primorske v Kraljevino SHS.¹⁰² Glede na nekatere zapise, je pri slovenskem prebivalstvu prihajalo do različnih oblik odpora. Šolnik Anton Mervič je januarja 1920 objavil v *Učiteljskem tovarišu* dolgo poročilo z naslovom *Naše šolstvo v zasedenem ozemlju*, v katerem je popisal nekatere ključne dogodke po italijanski okupaciji, povezane s šolstvom, med katerim je izpostavil tudi pogost odpor staršev in otrok do obiskovanja pouka v šolah, kjer so poučevali italijanski učitelji oz. je bil pouk v italijanščini.¹⁰³

95 Vlasta Tul, Srednje šole v Tolminu v času italijanske oblasti od ustanovitve učiteljišča leta 1919 do leta 1943: ob stoletnici srednjega šolstva v Tolminu, *Tolminski zbornik*, 5, 2020, str. 331–336.

96 *Goriška straža*, 1920, št. 30, str. 2.

97 Černe 2023, str. 246.

98 Pahor 1970, str. 318.

99 Adriano Andri, Giulio Mellinato, *Scuola e confine: le istituzioni educative della Venezia Giulia 1915–1945*, Trieste: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, 1994, str. 45.

100 Pahor 1970, str. 318–319.

101 Minka Lavrenčič Pahor, *Primorski učitelji: 1914–1941: prispevek k proučevanju zgodovine slovenskega šolstva na Primorskem*, Trst: Narodna in študijska knjižnica, Odsek za zgodovino, 1994, str. 29–30.

102 Černe 2023, str. 246.

103 *Učiteljski tovariš*, 1920, št. 1, str. 15.

Medtem ko so se pričeli nakazovati, ponekod pa tudi že izvajati ukrepi, ki so posegali v slovensko šolstvo na Primorskem ali ga omejevali, so potekala mednarodna pogajanja o usodi zasedenega ozemlja. Rešitev mejnega vprašanja med Kraljevino Italijo in Kraljevino SHS je najprej obravnavala mirovna konferenca v Parizu, ki je potekala v letu 1919 in začetku naslednjega leta. Antantnim silam se ni uspelo uskladiti glede mejnega vprašanja, tudi zaradi nasprotij med Italijo in Kraljevino SHS. Osrednjo težavo je predstavljala razmejitvev, dodatne napetosti pa sta med drugim povzročali še italijansko nepriznavanje nove jugoslovanske države in zatiranje slovenske in hrvaške skupnosti na Primorskem. Ker do začetka leta 1920 v okviru konference ni bila dosežena rešitev, so nadaljnja pogajanja potekala neposredno med državama. Dogovor je bil dosežen v kraju Rapallo v Liguriji po kratkih pogajanjih, ki so potekala med 8. in 12. novembrom 1920. Mirovna pogodba je tako priključila zasedena slovenska ozemlja na območju nekdanjega Avstrijskega primorja in dele Kranjske Italiji, hkrati pa ni vključevala nobenih členov, ki bi omenjali ali zaščitili okoli polmilijonsko slovansko skupnost, ki je ostala v Italiji.¹⁰⁴ Formalno je bila priključitev razglašena 5. januarja naslednje leto.

Po priključitvi ozemlja Italiji, še bolj pa po fašističnem prevzemu oblasti v letu 1922 se je slovenska skupnost znašla v še težjem položaju, ki je bilo zaznamovano z intenzivnim in sistematičnim nasiljem, omejitvami in prepovedjo javne rabe slovenščine ter slovenskih institucij, medijev in društev. Poseben poudarek so v procesu italijanizacije oblasti dale šolskemu sistemu. Pri tem je bila ključna predvsem reforma, ki jo je leta 1923 izvedel minister za izobraževanje Giovanni Gentile. Ta je v vseh osnovnih šolah uvedla obvezen pouk v državnem jeziku oz. italijanščini. Po uvedbi nove zakonodaje se je slovenski jezik v šolskem okolju lahko poučeval le pri dodatnih urah, na posebno prošnjo staršev. Že dve leti kasneje je oblast s t. i. Fedelejevo reformo ukinila tudi to možnost. Na ta način je prišlo v drugi polovici desetletja do postopne ukinitve slovenskih izobraževalnih zavodov, prostore pa so oblasti zaprle ali namenile drugim dejavnostim.¹⁰⁵ Posledice teh ukrepov so zajele tudi pedagoško osebje. Že pred Gentilejevim odlokom je izgubilo službo vsaj dvesto slovenskih in hrvaških učiteljev ter učiteljic, kasneje se je to število zvišalo še za okoli tisoč.¹⁰⁶ Številni so emigrirali v tujino, tisti, ki pa jim je uspelo obdržati službo, so bili poslani v notranjost Italije, s čimer se jim je onemogočilo delovanje znotraj narodne skupnosti, na njihova delovna mesta pa so postavili politično ustrezne učitelje. Postopno omejevanje in umikanje slovenščine iz šolskega sistema ter njena popolna ukinitvev v letu 1928, je bila ena od glavnih oblik poitalijančevanja in širjenja tako italijanske narodne kot fašistične ideologije med slovensko prebivalstvo. Skrb za ohranjanje slovenskega jezika se je iz šol umaknila v župnišča, kjer so duhovniki poučevali otroke poleg verske in jezikovne tudi narodno vzgojo.¹⁰⁷

104 Kacin Wohinz, Pirjevec 2000, str. 32–36.

105 Pahor 1970, str. 323–328.

106 Prav tam, str. 319–320.

107 Kacin Wohinz, Pirjevec 2000, str. 27–63.

Sklep

Kratko obdobje med letoma 1910 in 1920 je predstavljalo za slovensko goriško skupnost radikalen preobrat, zaznamovan z vojno ter prehodom iz enega državnopolitičnega sistema v drugega. Načrtno in dolgotrajno delo v desetletju pred prvo svetovno vojno je v Gorici na šolskem področju rezultiralo v številne uspehe, med katerimi je bila razvita izobraževalna mreža po celotni vertikalni (vrtci, osnovne šole, gimnazija). Druga polovica desetletja je podrila vse dosežke in uspehe te sistematične politike, ki je bila plod sodelovanja političnih institucij in širše slovenske skupnosti. Najprej je prišlo do fizičnega uničenja, ki je bilo posledica večletne frontne črte v času prve svetovne vojne, ki je presekala območje dežele in je potekala tudi neposredno ob Gorici. Številne šolske zgradbe in oprema so bile uničene, učiteljstvo pa razseljeno v begunstvo ali pa je postalo žrtev spopadov. Fizičnemu uničenju, ki ga je slovenski skupnosti uspelo vsaj deloma obnoviti, je kmalu po koncu vojne sledilo še simbolno uničenje, ki ga je izvedla nova italijanska oblast. Ta je nakazala svoje načrte že med vojno, z ustanovitvijo posebnih izobraževalnih zavodov v zaledju soške fronte, v katere je vključila lokalno slovensko šolsko populacijo. Po vojaški zasedbi celotnega ozemlja dežele pa je v želji po čim hitrejši italijanizaciji izvajala vse hujše pritiske na šolski sistem, kar se je med drugim odražalo z nasiljem, odpuščanjem učiteljskega kadra in ukinitvijo vseh slovenskih izobraževalnih ustanov v Gorici. Učiteljišče je nove prostore našlo v Tolminu, gimnazija pa v Idriji, s čimer je nova oblast marginalizirala pomembni slovenski izobraževalni instituciji in ju umaknila iz središča dežele. Slovenščina je bila kot šolski jezik umaknjena najprej iz Gorice, kasneje pa so se omejitve in posledično tudi prepovedi širile tudi v druge dele dežele. Protesti in prošnje s strani slovenske skupnosti po večini niso bili upoštevani, oblast pa je še dodatno krepila pritisk na učiteljstvo. Ta proces, ki je po vojaški zasedbi in priključitvi trajal okoli desetletje, je pospešil predvsem fašistični prevzem oblasti v letu 1922.

Viri in literatura

Viri

Arhivski viri

Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, PANG 404, Šestrazredna dekliška ljudska šola društva Šolski dom v Gorici, t. e. 1, a. e. 1.

Zbirka razglednic Goriške knjižnice Franceta Bevka.

Časopisni viri

Goriška straža 1918, 1919.

Goriški Slovenec 1919.

Edinost 1915.

Novi čas 1914, 1915.

Slovenec 1916.

Soča 1914.

Tedenske slike 1914.

Učiteljski tovariš 1915, 1917, 1918, 1919, 1920.

Literatura

Andri, Adriano; Mellinato, Giulio: *Scuola e confine: le istituzioni educative della Venezia Giulia 1915–1945*, Trieste: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, 1994.

Batič, Matic: Šole govorijo: Ideološka dimenzija italijanskih šolskih stavb na Goriškem (1918–1943), *Prispevki za novejšo zgodovino*, 63, 2023, št. 2, str. 124–148.

Brancati, Mario: *L'organizzazione scolastica nella Contea principesca di Gorizia e Gradisca dal 1615 al 1915*, Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna; Gorizia: Associazione culturale "Mo. Rodolfo Lipizer", 2004.

Budin, Chiara Lesizza: L'istruzione popolare a Gorizia dal 1875 al 1890 attraverso gli atti del Consiglio Scolastico Urbano, *Ottocento Goriziano (1815–1915). Una città che si trasforma* (ur. Lucia Pillon), Gorizia: Editrice Goriziana, 1991, str. 65–93.

Černe, Milena: Osnovna šola na severnem Primorskem in osnovnošolska dokumentacija v času Italije 1918–1943, *Arhivi: glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, 46, 2023, št. 2, str. 243–267.

Devetak, Robert: Boj za slovenske šole in delovanje ženskih podružnic Družbe svetega Cirila in Metoda na Goriškem in Gradiškem v obdobju pred prvo svetovno vojno, *Zgodovinski časopis: glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije*, 74, 2020, št. 3/4, str. 360–387.

Devetak, Robert: Dobrodelna dejavnost Slovenk na Goriškem v prvem letu prve svetovne vojne, *Kronika: časopis za krajevno zgodovino*, 64, 2016, št. 1, str. 65–78.

Devetak, Robert: Prehrana in aprovizacija na Goriškem in Gradiškem ob začetku prve svetovne vojne, *Goriški letnik; zbornik Goriškega muzeja*, 39/40, 2016, str. 133–152.

Devetak, Robert: Razvoj osnovnega šolstva in vplivi delovanja učiteljev na gospodarski razvoj sodnega okraja Kanal v obdobju Avstro-Ogrske, *Goriški letnik; zbornik Goriškega muzeja*, 41, 2017, str. 199–216.

Devetak, Robert: Razvoj slovenske prisotnosti v goriškem javnem prostoru pred prvo svetovno vojno, *Zgodovinski časopis: glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije*, 77, 2023, št. 3/4, str. 380–404.

Gabršček, Andrej: *Goriški Slovenci: narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice: Knj. I: Od leta 1830 do 1900*, Ljubljana: Merkur, 1932.

Gomiršek, Tanja: Španska gripa v Goriških brdih, *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 72, 2024, št. 2, str. 329–340.

- Hroch, Miroslav: *The Slavic World, Handbook of Language & Ethnic Identity. Vol. 1, Disciplinary & Regional Perspectives* (ur. Joshua A. Fishman, Ofelia García). Oxford 2010, str. 268–285.
- Judson, Pieter M.: *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge (Mass.); London (England): Harvard University Press, 2006
- Judson, Pieter M.: 'Not Another Square Foot!' German Liberalism and the Rhetoric of National Ownership in Nineteenth-Century Austria. *Austrian History Yearbook* 26, 1995, str. 83–97.
- Judson, Pieter M.: *The Habsburg Empire: New History*, Cambridge (MA), London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2016.
- Kacin Wohinz, Milica: *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918–1921*, Maribor: Obzorja; Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1972.
- Kacin Wohinz, Milica; Pirjevec, Jože: *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*, Ljubljana: Nova revija, 2000.
- Kos, Marjana: Kaj v vsakdanje življenje prinese vojna?, *Kuge, lakote in vojske – reši nas, o Gospod!/: Kranjska v prvem letu vélike vojne* (ur. Elizabeta Eržen Podlipnik et al.), Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2014, str. 30–38.
- Lavrenčič Pahor, Minka: *Primorski učitelji: 1914–1941: prispevek k proučevanju zgodovine slovenskega šolstva na Primorskem*, Trst: Narodna in študijska knjižnica, Odsek za zgodovino, 1994.
- Marušič, Branko; Andrej Ipavec (1880–1924): ob stoletnici prve popolne slovenske državne gimnazije. *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici*, 7, 2012, str. 17–29.
- Marušič, Branko: *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848–1899*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2005.
- Marušič, Branko: *Sosed o sosedu: prispevki k zgodovini slovensko-italijanskega sožitja*, Trst: ZTT, 2012.
- Pahor, Drago: Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja, *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969* (ur. Vlado Schmidt, Vasilij Melik, France Ostanek). Ljubljana 1970, str. 235–337.
- Pillon, Lucia (ur.): *Ottocento Goriziano (1815–1915): Una città che si trasforma*, Gorizia: Editrice Goriziana, 1991.
- Prinčič, Vili: *Pregnani: prva svetovna vojna: pričevanja goriških beguncev*, Trst: Založba Devin, 1996.
- Prinčič, Vili: *V Brucku taborišču --- 1915–1918: 2015: ob stoletnici dogajanja*, Trst: ZTT, 2015.
- Rajšp, Vincenc (ur.): *Soška fronta 1915–1917: Kultura spominjanja*, Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut; Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010.
- Schmidt, Vlado: Osnovna šola in osnovnošolska zakonodaja pred sto leti, *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969* (ur. Vlado Schmidt, Vasilij Melik, France Ostanek), Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970, str. 9–29.
- Svoljšak, Petra: Begunci med prvo svetovno vojno, *Izseljenec: življenjske zgodbe Slovencev po svetu* (ur. Marjan Drnovšek), Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2001, str. 123–128.

- Svoljšak, Petra: Obnavljanje Goriške, *Begunci: slovenski begunci s soške fronte: zbornik* (ur. Ines Beguš, Marko Klavora), Nova Gorica: Goriški muzej Kromberk, 2016, str. 98–105.
- Svoljšak, Petra: »Namen je bil pač, otroke popolnoma preroditi v laškem duhu«: šolstvo pod italijansko okupacijo 1915–1917, *V zlatih črkah v zgodovini: razprave v spomin Olgi Janša-Zorn* (ur. Miha Preinfalk), Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2009, str. 251–264.
- Svoljšak, Petra: *Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno*, Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1991.
- Svoljšak, Petra: Slovensko begunsko šolstvo med prvo svetovno vojno, *Šolska kronika: zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje: glasilo Slovenskega šolskega muzeja*, 13, 2004, št. 2, str. 296–302.
- Svoljšak, Petra: *Soča, sveta reka: italijanska zasedba slovenskega ozemlja (1915–1917)*, Ljubljana: Nova revija, 2003.
- Svoljšak, Petra; Antoličič, Gregor: *Leta strahote: Slovenci in prva svetovna vojna*, Ljubljana: Cankarjeva založba, 2018.
- Šantel, Avgusta mlajša: Domotožje po sončnem podnebj, *Življenje v lepi sobi* (ur. Janez Kajzer), Ljubljana: Nova revija, 2006, str. 47–127.
- Thompson, Mark: *The White War: Life and Death on the Italian Front, 1915–1919*, London: Faber and Faber, 2008.
- Troha, Nevenka: Uprava v Slovenskem primorju 1918–1954 (Pregled), *Arhivi: glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, 20, 1997, št. 1–2, str. 88–102.
- Tul, Vlasta: Srednje šole v Tolminu v času italijanske oblasti od ustanovitve učiteljišča leta 1919 do leta 1943: ob stoletnici srednjega šolstva v Tolminu, *Tolminski zbornik*, 5, 2020, str. 329–348.
- Vodopivec, Peter: *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*, Ljubljana: Modrijan, 2006.
- Vovko, Andrej: *Mal položi dar ---: portret slovenske narodnoobrambne šolske organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda: 1885–1918*, Ljubljana: Slovenska matica, 1994.
- Vovko, Andrej: Stare podružnice »Družbe sv. Cirila in Metoda« na Goriškem v letih 1885–1918, *Goriški letnik: zbornik Goriškega muzeja*, Nova Gorica, Goriški muzej, 1979, str. 67–83.
- Wingfield, Nancy M. (ur.): *Creating the Other: Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe*, New York; Oxford: Berghahn Books, 2004.
- Zwitter, Fran: *Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji*, Ljubljana: Slovenska matica, 1962.